

Observații de la Kelemen Árpád, inginer urbanist RUR F4, G1:

Ca să rămînem numai în cadrul unei singure legi, 350/2001 cu modificările și completările ulterioare, unul dintre semnele respectării prevederilor și spiritului acesteia, dar și a tradițiilor locale în general, este și acela de a folosi denumirile locale consacrate în limba originală, în cazul nostru maghiara; De asemenea, numele persoanelor maghiare trebuie scris în unghurește, cu diacriticele corecte, întocmai ca cele românești și eventual, în paranteză în românește. După cum ar trebui să se știe, numele persoanelor nu se traduc: ”nomen est omen”. În rest a se vedea în text.

Consider de asemenea că, din PUG nu poate să lipsească nici subiectul dedicat monumentelor istorice, ca un capitol aparte. Aici ar trebui enumerate (listate) toate monumentele istorice, cu datele lor de identificare, precum și acțiunile în curs și cele necesare repunerii lor în valoare.

În cazul monumentelor de tehnică industrială lista existentă ar trebui completată cu puțul săpat construit în 1906 pentru captarea apei potabile cu prima Uzină de apă, scos din perimetrul Uzinei de apă, aflîndu-se într-o piațetă printre blocuri; cu clădirea de serviciu al vechii subtraversări în tunel a râului Mureș cu prima conductă de apă, rămasă în picioare pe malul stîng al râului Mureș lîngă culeea podului de pe str. Călărașilor (tunelul și clădirea de pe malul drept au fost distruse); cu clădirea de serviciu sau măcar partea păstrată, (se pare) nevîndută și netransformată în locuință, aferentă primului sistem de canalizare, în funcțiune și astăzi, cu acces (astăzi zidit) în colectorul unitar N-E, situat la culeea podului peste pîrîul Poklos, pe malul drept al pîrîului, la intersecția str. Libertății-Belșugului; canalul Turbinei (dacă nu face parte cumva din ansamblul barajului vechi). Parte dintre acestea au fost incluse pentru punere în valoare și în Agenda Locală 21 a municipiului, pe baza propunerii și contribuției subsemnatului.

Se remarcă lipsa de pe hărți a reprezentării apelor. Este o consecvență demnă de o soartă mai bună, ceea ce se poate observa din păcate mai în toate asemenea documentații de urbanism. Să denoate ceva acest lucru ?

TÂRGU-MURES - STUDIU ISTORIC

Municipiul Târgu-Mureș se bucură de o așezare aproximativ centrală în cadrul Transilvaniei, la contactul celor trei regiuni, naturale, cu resurse economice diferite - cerealiere, viticole, creșterea animalelor și forestiere, într-o zonă de interferență a unor căi de comunicație și cu reale condiții geografice. Beneficiind de toate acestea, teritoriul de azi a municipiului a constituit din vechi timpuri un leagăn de străveche civilizație umană, pe care s-au descoperit numeroase dovezi materiale ce atestă vechimea, permanența și continuitatea de viață istorică, începând cu epoca neolitică, până în perioada feudală timpurie (sec. IX-XIV), când se fac cunoscute primele mențiuni documentare a localității.

Geneza orașului este legată de maturizarea unui proces social-economic de mai lungă durată în care, din cadrul obștei sătești s-au rupt treptat meșteșugarii, transformându-se într-o localitate orășenească, cu caracter de târg, funcție deținută timp de mai multe secole. Documentar orașul este amintit ceva mai târziu, la începutul secolului al XIV-lea. O însemnare din Analele Franciscane din anul 1316 arată că aici la Târgu-Mureș („Forum Siculorum”), se afla una din cele patru mănăstiri din Transilvania. Însă începând cu anul 1332, până în anul 1335, în Registrele de dijme papale orașul apare sub denumirea de „Novum Forum Siculorum”, adică Noul loc de Târg al Secuilor, în care preotul Romanus achita importante sume-de bani, ceea ce presupune că la acea dată localitatea era deja destul de mare, față de localitățile înconjurătoare. Din anul 1349 denumirea orașului o găsim și sub formula

de „Szekely Vasarhely” adică Târgul Secuilor, denumire ce se menține până la 29 aprilie 1616 când principele Gabriel Bethlen îi acordă denumirea de „Maros-Vasarhely”, adică Târgu-Mureș, actuala denumire, concomitent cu ridicarea localității la rang de oraș liber regesc, cu drept de municipiu.

Orașului Târgu-Mureș îi este caracteristică funcția de târg. Încă din secolul al XIV-lea pe promontoriul celei de-a doua terase a râului Mureș, în zona străzii Marton Aron se afla locul de târg unde pe lângă animalele pentru vânzare se adunau și vitele destinate regilor (bovum signatura. Nu întâmplător, timp de secole, strada a purtat denumirea de „Târgului vechi de animale”. Pe această terasă avea să se dezvolte orașul, inițial formând trei nuclee : unul în zona actualiei cetăți feudale, pe care curând avea să se construiască biserica și mănăstirea franciscană; al doilea nucleu în zona pieței Bolyai unde se vor ridica bisericile „Sf.Nicolae”, sub influența stilului romanic și aceea a unitarienilor; și al treilea nucleu în zona străzii Mihai Viteazul, unde se va construi Mănăstirea de maici. Acest teritoriu cuprinde un teritoriu care la 1350 va cuprinde o suprafață de cca. 36 ha. cu cca. 69-71 gospodării .

Dezvoltarea ulterioară a orașului determină extinderea teritoriului, prin completarea cu noi parcele în perimetrul existent, iar mai apoi prin extinderea acestuia spre partea de jos, spre piața Petofi, prin străzile Târgului și Kogălniceanu, până în zona de intersecție a pieței Trandafirilor cu străzile Călărașilor și Revoluției. Extinderea devine posibilă, odată cu retragerea treptată a unui braț a râului Mureș și altor cursuri de apă provenite de pe versanti, un reper al acestor mutații constituindu-l casa din str. Revoluției nr. 1, construită cel târziu la 1554, păstrată și în prezent, aceasta presupunând că trecerea la edificarea zonei s-a produs cel puțin cu un secol mai înainte. Conscripția din anul 1567, prima cunoscută pentru Târgu-Mureș înregistrează un număr de 125 porți, cca 155-160 parcele existente și cca. 240-250 gospodării, deci era o localitate destul de însemnată. Până în anul 1500 teritoriul orașului ajunge la 70 ha , ca la 1600 la o suprafață de 96 ha, cuprinzând partea superioară, sau Orașul de Sus și partea inferioară, sau Orașul de Jos, conturată la sud de B-dul 1 Decembrie-1818, la sud-vest de strada Cuza Vodă, iar la nord de Brațul Morii .

Până pe la anul 1500, pe teritoriul acestui „Duplex Oppidum”, cum avea să-l definească mai târziu Michael Bombardus, se vor ridica importante construcții. Principalul edificiu va fi biserica cu mănăstire franciscană, singurul complex arhitectural de factură gotică din oraș, care poate fi rezumat la trei faze constructive: între anii 1350-1370 - capela și mănăstirea care sau păstrat, dar și nava ulterior dărâmată; între 1370-1400 - amplul cor cu absidă poligonală, acoperit cu bolți specifice goticului și faza a treia între 1400-1450 când se construiește ampla navă și turnul-clopotniță . Cel târziu în ultima parte a secolului al XIII -lea considerăm că a fost realizată biserica „Sf.Nicolae” din piața Bolyai, situată pe locul actualului liceu „Bolyai”, care după construirea bisericii din cetatea actuală a pierdut din importanță. Tot în zona str. Bolyai, se afla biserica unitariană precum și vechea bolniță („xenodochium”) „Sf.Duh” un fel de azil pentru sărmani, cu capelă, amintit de pe la 1511.

Nominal străzile le întâlnim amintite destul de timpuriu: Szentmiklós (Sf.Nicolae) (azi Bolyai) în 1511; Szentgyörgy (Sf.Gheorghe) (azi Revoluției) în 1554; Szentkirályi (Sâncraului) (azi Călărașilor) în 1636; Nagyköz (Pasajul Mare) (azi Partea inferioară a str. Bolyai) în 1575; Poklos Pœloș (cel mult Pokloș, în traducere fonetică, deoarece Poklos înseamnă ceva, pe când Pœloș nimic; este vorba de toponimie locală) (azi Trandafirilor) în 1597; Klastrom (Claustrului) (azi Mihai Viteazul) în 1601; Fazekasok (Olarilor) (Borsos Tamás) în 1613; Kövecses (Strada cu Pietriș) (azi Avram Iancu) în 1648; Malom (Morii) în 1641, ca să amintim doar câteva din acestea. În anul 1492 principele Ștefan Bathori dispune fortificarea bisericii și mănăstirii franciscane, ca măsură de întărire a autorității

principiale. Această întăritură, sau „Castelul Mic” cum o definește mai târziu un document, cuprindea un teritoriu de formă pentagonală neregulată, cu o suprafață de cca. 5800 mp, având ca sistem defensiv turnuri de formă pătrată și cortine din cărămidă. Dintre acestea s-au mai păstrat Turnul Mic, situat spre str. Avram Iancu și turnul ce se juxtapune bastionului Blănarilor de la colțul de sud-est, realizat mai târziu. Din cortinele de apărare s-au păstrat doar unele fragmente.

La 10 august 1601 mercenarii lui Basta, trec la pedepsirea orașului, „distrugând atât fosta mănăstire, fortificată și școala”, ca replică data locuitorilor pentru sprijinul acordat de aceștia domnitorului român Mihai Viteazul. Doar la câteva luni, la 30 mai 1602, patru sute de mercenari a lui Moise Secuicul, „produc orașului noi distrugerii și numeroase victime. În urma acestor campanii de pedepsire, vechea fortificație și construcțiile din aceasta, biserica și mănăstirea franciscană, sunt distruse. Aceeași soartă o împărtășesc, biserica „Sf. Nicolae” care va fi și demolată, biserica unitarienilor, care și părăsesc orașul.

Noul secol al XVII-lea începe prin realizarea celui mai mare edificiu - Cetatea Feudală care avea să solicite efortul material al locuitorilor orașului timp de peste cinci decenii. Noua fortificație nu este realizată după un plan „ingineresc”, ea făcând parte dintre ultimele cetăți orășenești, fără a se adopta formele date de francezul Vauban. Construită în timp, cetatea însumează diferite forme, tot mai evolute, începând cu Bastionul Porții, care poartă amprenta sistemului medieval, cu guri de păcură, groapă-capcană, până la bastionul croitorilor, mai vast, cu ușoară tendință spre cel de tip pană și un puternic sistem defensiv. Cronologic bastioanele realizate sunt: Bastionul Porții - 15 aprilie-28 iunie 1613; Bastionul Tăbăcarilor - 1620 cu forme caracteristice Renașterii; Bastionul Blănarilor - 1628-1629, o adevărată fortăreață; Bastionul Dogarilor - 1632-1633; Bastionul Măcelarilor - 1633 și Bastionul Croitorilor - 1638. În paralel sunt ridicate și cortinele de apărare, simple sau duble, alocuri formând un zwinger, ele fiind ridicate între anii 1622-1653, prin înlocuirea treptată a întăriturilor de lemn și pământ ridicate imediat după distrugerile din anii 1601-1602. În incinta acestei cetăți, pe cele două străzi anterior formate, „Cosma” și „Damian”, patronii cetății, existau clădiri civile, locuințe ale celor mai „merituoși” cetățeni din oraș, precum și „Consiliul Orașului”. Întregul ansamblu defensiv poartă amprenta Renașterii târzii, care în Europa de Vest deja părăsise viața artistică.

Forme caracteristice Renașterii o prezintă două clădiri care s-au mai păstrat, deși despre o înrădăcinare acestui stil la Târgu-Mureș, așa cum s-a petrecut în unele localități, precum la Cluj sau Bistrița, nu se poate vorbi, realizările fiind de o mai modestă valoare artistică. Prima clădire este casa judeului Kopecki Tamas, din strada Revoluției nr.1. În formă de „L”, inițial clădirea se desfășura pe subsol și parter, fiind considerată cea mai reprezentativă, clădire din oraș și ca urmare destinată de principele Gheorghe Rakoczi ca „locaș prințesc unde erau adăpostiți principii”. Între anii 1763-1768 clădirea este etajată și amenajată de noul proprietar, contele Teleki, dar care păstrează specificul caracteristic Renașterii, atât prin modelarea fațadelor, cât și alte decorații exterioare. Următoarea clădire aparține cronicarului și staroste de breaslă din oraș, Francisc Nagy Szabo, din Piața Trandafirilor nr. 61, fiind și cea mai bine păstrată. A fost realizată în anul 1623, așa cum indică cele trei plăci inscripționate de pe pereții clădirii, probabil realizatorul fiind însăși ctitorul. Clădirea se desfășoară pe subsol, parter și etaj pe cele două laturi a intersecției piețelor Trandafirilor și Petofi la etaj fiind înzestrată cu acel turn - rondelă în consolă. În anii 1719-1720 clădirea este cumpărată, în două etape, de către iezuiții de curând stabiliți în oraș și lângă care își construiesc biserica.

Dintr-o perioadă ceva mai târzie, de pe la 1640, ne parvine o altă clădire, de această dată purtând specificul arte baroce, care capătă tot mai mare teren în arhitectura Transilvaniei. Este

casa din strada Bolyai nr. 12, construită de familia Tolnai, cunoscută ca monument de artă sub, numele de Casa Palfii, ca ultim proprietar.

Încă din secolul al XVI-lea orașul Târgu-Mureș dobândește prin cumpărări, schimburi sau zalogiri, diferite proprietăți, moșii ale satelor învecinate, precum satul Micești în anul 1564, moșii din Secuieni în 1585, satul Șășvar(de Sus și de Jos), de la satul Cornățel. cumpără locul de trecere peste Mureș în 1600, ca să amintim doar pe cele mai importante. Și în secolul următor orașul dobândește noi moșii, cum ar fi de la Secuieni în anul 1607, de la Voiniceni și Sântana în 1608 în schimbul unei sume de 13.00 florini. La 14 decembrie 1609 principele Gabriel Bathory întărește stabilitatea orașului donând definitiv satele Sășvar, Bărdești, Sântana, Secuieni, cu toate terenurile, apele, pădurile, etc, aflătoare pe acestea, Este secolul când viața politica, economică și sociala, cu toate frământările interne și externe, cunoaște valențe deosebite. Bucurându-se de privilegiile meșteșugarii se constituie în tot mai multe bresle ,la 1600 existând 140 meșteșugari breslași, ca la 23 februarie 1657, o lista să indice ca existente un număr de 22 bresle, cu un total de 482 meșteșugari. In acest secol perimetrul acestui „Duplex Oppidum” se extinde spre vest prin prelungirea străzilor existente, Călărașilor, Arany Janos etc, dar și spre nord sau sud, teritoriul ajungând la acest sfârșit de veac (1700) la 152 ha.

La sfârșitul secolului al XVII-lea, prin tratatele de pace de la Blaj în 1687 și Karlowitz din 1699, Transilvania intră sub stăpânirea Austriei, prin care și orașul Târgu-Mureș este obligat sa suporte încartiruirea și evident întreținerea trupelor ocupante, cu implicații deosebite în viața economică și socială a orașului. Tot mai numeroase cartografieri, recensăminte, menite pentru cunoașterea numărului populației și implicit stabilirea sarcinilor, ne oferă posibilitatea cunoașterii numărului de gospodarii și locuințe din oraș la anumite perioade, în anul 1709 sunt înregistrate 571 familii contribuabile, în anul 1716 un număr de 623 contribuabili, ca la 1721-1722 să fie recensate 838 familii. In anul 1733 tabelele de impuneri prezintă familiile impuse pe cele patru zone ale orașului, fiecare având denumirea după principala stradă, ce o străbate: Sângeorgiu - 164 familii; Sâncrai - 124 familii; Sf.Nicolae - 122 familii și Pocloș 165 familii, deci un total de 575 familii impuse. In anul 1750 noul sistem de impuneri înregistrează 622 familii orașul având 425 sesii și 463 case. Din acest an ne parvine și prima hartă cunoscută a orașului , ea oferind prețioase date cu privire la zonele dens locuite, zonele preponderent agricole, cursurile de apă, străzile și ulițele, cimitirele, precum și clădirile existente mai importante. La acest mijloc de veac teritoriul orașului poate fi considerat destul de vast, cea. 170 ha, la care -scăzându-se zonele neconstruite, pășunile interioare- obținem cele 107 ha ale intravilanului. Până în anul 1800 când orașul ajunge la 210 ha, din care orașul propriu zis cca. 180 ha, cele mai mari extinderi având loc în partea de vest și nord-vest, dar și spre sud prin cuprinderea zonei dintre B-dul. 1 Decembrie 1918 și pâraul Pocloș .

Din anul 1764 ne provine și primul Regulament urbanistic al orașului, cunoscut și sub denumirea de „Constitutio Szilagyanae”, cu care ocazie s-a întocmit și o clasificare a clădirilor din oraș, pe cele patru cartiere, după mărime și materiale de construcție, datele fiind deosebit de semnificative. In total sunt 498 case, pe categorii situația fiind următoarea: Cat. I - 26; Cat. II - 92; Cat. III - 214; Cat. IV - 166 case. Deci casele mai valoroase (118 cazuri) reprezintă doar 23,69%, pe când casele mai modeste (380 cazuri), reprezintă 76,31%. Pe cartiere:- Pocloș, deține cele mai multe case din categoria I și II, pe când cartierul Sf.Nicolae clădiri din categoria III și IV. Până la anul 1850 teritoriul orașului se dezvoltă cu precădere tot în partea de jos, spre strada Gh.Doja și Liviu Rebreanu, spre strada Belșugului și Libertății până la Pârâul Pocloș. Se extinde orașul și în zona 22.Decembrie

1989, dar și a B-dului 1 Decembrie 1918, până la podul peste pârâu, zona având un pronunțat caracter agricol. Teritoriul orașului ajunge la 235 ha, din care 211 ha constituind zona locuită .

Incepând cu secolul al XVIII-lea ne parvin și cele mai vechi reprezentări grafice ale orașului. Primele stampe provin din anii 1735 și 1736, ultima a lui Johan Konrad von Weiss, publicată în albumul aflat la Viena, dar reluat de Borbely Andrei în anul 1943. În mărime de 17 x 23 cm, stampa redă orașul văzut dinspre Platoul Cornești, axul principal al compoziției constituindu-l biserica din cetate, care la acea dată mai avea „acoperișul italian”⁷, înlocuit doar pe la 1793. Între anii 1819-1823, cancelistul Toth Ștefan de Nicula întocmește o serie de 13 desene ale principalelor străzi din oraș, clădirile fiind înfățișate uneori cu lux de amănunte , constituind o sursă de documentare istorică. Însă principala vedută a autorului o constituie lucrarea din 1824-1825, gravată de sculptorul clujean Nagy Samuel în anul 1827 , care prezintă clădirile, numerotate pe categorii, cu indicarea denumirii, străzile, cursurile de apă, precum și localitățile sau dealurile învecinate orașului, de pe versantul drept al râului Mureș. De la mijlocul secolului provin și gravurile lui Robok Lajos, în număr-de trei , care cu același lux de amănunte prezintă construcțiile la acea dată, ele constituind un document viu a evoluției localității, a prefacerilor petrecute timp de un secol și jumătate. Cele mai însemnate schimbări le cunoaște Cetatea. Devenind garnizoană austriacă, rând pe rând, clădirile civile sunt demolate în locul lor construindu-se cazărmi. Harta căpitanului Theumen, din anul 1750, ne prezintă situația construcțiilor din incinta cetății, în care de văd garnizoana, manutanța, câteva din vechile clădiri încă rămase, precum și biserica cu fosta mănăstire .

În această perioadă arhitectura barocă, apreciată deopotrivă de biserică și de marea nobilime, capătă în Transilvania un caracter specific, ca și la timpul său Renașterea. Ea este promovată de noul regim, care pentru consolidarea pozițiilor cucerite își întocmește un plan căruia orice activitate, inclusiv arta și arhitectura, trebuie subordonată acestui scop. Calitatea clădirilor baroce, din oraș, ca de altfel din întreaga Transilvanie, o punem pe seama realizatorilor, în majoritatea cazurilor fiind arhitecți din Austria, Germania sau chiar Franța. Între formele baroce întâlnite la majoritatea monumentelor din Transilvania sunt: socluri de bază mai mult sau mai puțin proeminente, intrări marcate prin portaluri de piatră pe axa centrală, având la bază bloeur-tampon, articularea pereților cu pilaștrii sau coloane marcate, ancadrame de piatră sau în tencuială la ferestre, balustrade, foișoare pe arcade la parter și pe coloane la etaj, etc. Realizările de la Târgul Mureș nu sunt lipsite de valoare artistică, ele fiind creația unor meșteșugari , artiști înzestrați, ca: Anton Turk, Paul Schmidt, Gaspar Iosif, Topler Ioan, Sommer Ioan, dar și cunoscutul meșter localnic Bodor Peter.

Deosebite sunt lăcașurile de cult, ele deschizând drumul barocului în oraș. Între anii 1728-1750, arhitectul Hammer Konrad din Cluj, ridică biserica iezuiților din piața Trandafirilor nr. 60, după proiectul iezuitului Scherzer Valentin, devenind cel mai important edificiu din centrul orașului. Ca plan, dar și ca fațadă biserica are asemănări cu clădirea similară din Cluj, opera aceluiași autor, cu deosebirea că la Târgu-Mureș turnurile sunt mai zvelte, articulate de pilaștrii monumentali. Însă amândouă au la bază planul bisericii Il Gessu din Italia, devenita etalon pentru iezuiți. Alt monument baroc, biserica minoriților din strada Koteles Samuel nr.4, a fost ridicată între 1735-1767, întru cinstirea Sf. Anton de Padua. Menită să fie cea mai vastă și frumoasă biserică din oraș, ea a fost realizată doar parțial, având capela și o singură travee la navă în loc de trei, cu un turn de lemn provizoriu. Lucrările au fost oprite de comandantul cetății pe considerentul că aceasta ar deveni o țintă prea ușor de reperat în anul 1740 franciscanii revin în oraș, și construiesc pe la 1745 biserica, la 1777 mănăstirea, iar în anul 1802 turnul clopotnita, întregind edificiul, ultimul creația arhitectului Topler

Ioan.În locul fostului azil „Sfantul Duh” din strada Ștefan cel Mare, devenit pustiu, între anii 1815-1830 reformații construiesc Biserica mică Reformată, realizatorii principali fiind Schaffner Ignaz și Winkler Gheorghe.

Odată- cu- creșterea populației românești din oraș, în zona unde aceștia locuiau în cea mai mare lor parte, zona dintre Cetatea Feudală și străzile Avram Iancu, Cosminului, Mitropolit Andrei Șaguna, Bujorului, aceștia, între anii 1793-1794 realizează două biserici, de proporții mai modeste: Biserica de lemn, în strada Mitropolit Andrei Șaguna nr. 13, construită de ortodocși cu sprijinul comerciantului Constandin Hagii Stoian, edificiul moștenind vechiul tip de plan al bisericilor de lemn, realizate de români și Biserica de piatră, de pe aceeași stradă, la nr. 9, ctitorită de Episcopul Ioan Bob pentru creștinii greco-catolici, autorul bisericii fiind Ioan Topler.

Clădirile de interes comun reprezintă o categorie aparte, deosebit de valoroase, între care amintim doar câteva. „Casa cu piloni”, sau Școala iezuiților din strada Călărașilor nr. 1 realizată între 1732/1778, unul dintre sprijinitori fiind și împărăteasa Maria Tereza; Prefectura Veche din strada Bolyai nr. 5, de formă poligonală și curte interioară; Biblioteca Teleki-ridicată de contele Teleki pentru a-i adăposti cărțile, între 1799-1803, în complectarea unei clădiri mai vechi, sau Internatul Colegiului reformat (azi Liceul Bolyai), din strada Bolyai nr.3, construit între 1802-1803. Caracteristică acestora este sobrietatea fațadelor, portalurile semicilindrice simple, fără ancadrame, ferestrele simple, dreptunghiulare, uneori cu câte un ancadrament simplu, sau o sprânceană, precum și acoperișurile înalte, cu pantă frântă.

Casa nobiliară, dar și a cetățeanului mai înstărit, prin dimensiunea și forma sa arhitecturală, este aceea ce definește aspectul orașului. Dintre numeroasele clădiri păstrate amintim doar câteva, mai reprezentative. Cea mai apreciată clădire este palatul lui Toldalagi Laszlo, situat în Piața Trandafirilor nr. 11, azi adăpostind Muzeul Etnografic. A fost realizată în două etape, prima, între anii 1759-1762, sub forma de „U”, de către arhitectul francez Jean Louis D'Orr și între 1770-1772, când meșterul Paul Schmidt conduce lucrările la aripa posterioară, prin care clădirea primește curtea interioară închisă. Se remarcă partea sculpturală, constând din blazoanele familiei, ancadrame etc, realizate de artistul baroc Schuchbauer Anton. Forme specifice barocului le întrunește și casa contelui Teleki Dominic, din piața Bernady Gyorgy nr.3 azi proprietatea Parohiei reformate, realizată între 1802-1803 pe ruinele fostului, *han* „Pipa Mica” din fosta piață a orașului. O ultimă clădire la care ne oprim este casa Kendeffi, din strada Bolyai nr. 30, azi adăpostind Curtea de Apel, realizată în anul 1789. Față de precedentele care au rămas fidele stilului baroc, de această dată ctitorul adoptă și unele elemente clasiciste caracteristice neoclasicismului, deja împământenit în Europa occidentală și centrală.

După anul 1850 se trece la o nouă perioadă, de făurire a orașului modern, ea fiind facilitată, în primul rând, de pătrunderea economiei capitaliste, prin construirea a tot mai multe unități industriale, cu deosebire cele legate de ramura alimentară, prelucrării lemnului și materialelor de construcții, dintre care: Fabrica de spirt I. Baruch (1857, 1882), Fabrica de cărămizi și țigle din str.-22 Decembrie 1989 (1857), Rafinăria de țiței (1880), Fabrica de bere. A. Burger (1850, 1885, Fabrica de jucării, prima din Transilvania (1887), Fabrica de cărămizi din Mureșeni (1893), Fabrica de zahăr (1894), Fabrica de lemnărie (1896), Întreprinderea de electricitate (1898) etc. Pe fondul acestei dezvoltări economice se dezvoltă și orașul, prin creșterea numărului construcțiilor nou edificate, amenajarea teritoriului și căilor de comunicație, regularizarea cursurilor de apă etc. În anul 1850 la Târgu-Mureș sunt înregistrate 1404 case ca existente, cu un total de 2220 locuințe. În anul 1857 o

descriere a orașului dă câteva repere deosebit de sugestive la acea dată: teritoriul orașului este de 3299,96 ha, din care intravilanul cât și alte zone neconstruite 792,48 ha, orașul fiind împărțit în cele patru zone cunoscute: I - Sf.Nicolae (zona Bolyai) cu 14 străzi; II - Sf. Gheorghe (zona Revoluției - Republicii) cu 16 străzi, fiind și cea mai întinsă zonă; III -Sâncrai (zona Călărașilor) cu 6 străzi; IV - Pocloș (zona Trandafirilor - Cuza Vodă) cu 6 străzi. În total existau 43 străzi și ulițe, cu un număr de 1496 case, deci în aproape șapte ani o creștere cu 92 case. .

Ridicările topografice din anul 1872 dau noi elemente: întregul teritoriu al orașului se ridică la 3287 ha, din care 277 ha. revin intravilanului, bine conturat: strada Belșugului, pâraul Pocloș, str. Papiu Ilarian, Călimanului, Vulcan, Ion Antonescu, Bujorului, N. Grigorescu, 22 Decembrie. 1989, Republicii, Mărășești, Chinezu, Canalul Turbinei, râul Mureș. Extravilanul, la rândul său este împărțit în 22 zone, bine definite topografic și toponimic. Harta orașului din - anul 1898, realizată de ing. Pompery Elemer, ca primă ridicare modernă, împreună cu registrul de proprietăți, ne prezintă următoarele date: intravilanul 345 ha, 3276 mp , întregit și de teritoriile nou cuprinse de 85 ha, 9498 mp, la sfârșitul anului 1898. Aceste noi teritorii cuprinse în intravilan sunt; zona str. Budiului - Alba lulia -Gh.Doja - piața Gării, cu 40 ha; zona Liberații - Dorobanților-Rodnei cu 26 ha; zona str. Decembrie 1989 - calea ferată-Canalul turbinei ca 19 ha. În anul 1902 este atașat orașului și teritoriul fostelor localități Remetea și Podeni, cu o suprafață ce însumează 79 ha , dând posibilitatea dezvoltării orașului și pe malul drept al râului Mureș. Alte teritorii sunt atașate intravilanului în anul 1909, îndeosebi în zona Str. Libertații, spre Mureșeni , asigurând extinderea zonei de locuit a orașului în perioada interbelică. Recensământul din anul 1910 dă pentru Târgu-Mureș următoarele date: suprafața teritoriului de 3424 ha,5874 mp, cu un număr de 3233 clădiri. Către primul război mondial, în anul 1914, editorul Reves Bela tipărește o nouă hartă a orașului, ea reflectând întinderea localității, trama stradală etc. De această dată localitatea o găsim împărțită în trei circumscripții, cu un total de 156 străzi și piețe, unele însă nu s-au mai realizat, astfel că numărul lor real este de 149.

Patru dintre punctele geodezice utilizate la măsurători, confecționate din fontă se văd și astăzi, ele constituind o mărturie de tehnică industrială demne de păstrat, aflându-se în diferite stadii de conservare, acestea fiind de la: intersecția str. Rodnei-Dózsa György, P-ța Republicii, în apropierea Curții de fier, Str. N. Iorga și lângă Bastionul Croitorilor.

Se schimbă și aspectul orașului, la un anumit moment el fiind înfățișat de Jan Greguss prin gravurile lui Morelli Gustav , imortalizând momente din anul 1860 când au fost întocmite. În toate lucrările sale, pe lângă vechi case orășenești, sunt redate și clădiri reprezentative barocului și mai nou, stilului neoclasicist, realizate până la mijlocul secolului. Noi imagini regăsim în ilustratele vremii, tot mai numeroase și mai expresive. Acestei perioade îi este caracteristică creșterea numărului de noi construcții, tot mai numeroase, fie prin înlocuirea fondului vechi, fie construcții pe loturi nou create, toate însă din materiale durabile și cu arhitectură aparte. Numai între 1880-1900 numărul clădirilor din oraș crește de la 1499 la 2914 din care 78 unități industriale. Din anul 1893 crește numărul clădirilor cu mai multe apartamente, de la cele 1 - 2 camere la cele cu 4 - 7- 8 camere, deci la realizarea de clădiri cu mai multe nivele, cu aspect reprezentativ perioadei în care au fost realizate. Pe principalele zone de curând intrate în intravilanul orașului, ca zona de locuințe, pentru perioada anilor 1892-1900 ne parvine următoarea situație: Zona I. Gh.Doja -Budiului, 19 noi clădiri cu câte 1,2 camere; Zona II/a Libertății - Dorobanților, 17 case cu câte 1,2 camere; Zona II/b Libertății ~ Câmpului - Belșugului, 75 case noi cu câte 1, 2, 3 , 4 camere; Zona III. Gara de Nord - Canalul Turbinei, 333 case cu câte 1, 2, 3, 4, 5 camere și Zona IV. Malul drept al Mureșului, 39 case noi cu câte 1, 2, 3 camere.

Până la 1900 au loc mutații și în ce privește amenajarea teritoriului, prin alinierea străzilor și construcțiilor, folosirea mai rațională a terenurilor, amenajarea incintei cetății, cu intenția construirii unei școli militare. Principalul obiectiv care a concentrat efortul municipalității a fost realizarea căii ferate. După ce în anul 1871 este inaugurată linia ferată dinspre Războieni până la Gara de sud (Gara Mare). Încă din anul 1884 sunt preocupări pentru prelungirea acesteia spre Reghin și mai departe la Deda. Lucrarea a ridicat o serie de probleme de ordin edilitar ca: exproprierea terenurilor, construirea unei noi stații (Gara de Nord în 1883), construirea de poduri peste cursurile de apă existente, pasaje de trecere de nivel, de noi drumuri etc.

Arhitectura civilă rămâne cea mai implicată în evoluția urbană a localității. Treptat barocul lasă loc neobarocului, numit și ca stil "Empire", care se extinde și asupra rezolvării plastice a unei largi categorii de clădiri, la Târgu-Mureș fiind reprezentative : clădirea fostei Primării (casa Rozenfeld) din piața Trandafirilor, clădirea Bissinger Otto din str. Bartok Bela nr. 1, sau clădirea Csernat din piața Bernady Gorgy nr.1, care în perioada de „modernizare” din anii 1955-1960 a fost despuiată de ornamentația avută.

Neoclasicismului, care își face apariția în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, îi aparțin câteva importante clădiri de interes public. Cea mai reprezentativă este clădirea din strada Horea nr.24, azi sediul Muzeului județean Mureș, realizată între anii 1890-1893 ca Muzeu de Artă Industrială. Este creația arhitectului budapestan Kiss Istvan, lucrările fiind realizate de meșterii Sofalvi Iosif și Soos Pal. Grupurile statuare sunt opera lui Rona Jozsef. Desfășurată pe două nivele- clădirea are o modenatură caracteristică neoclasicismului, cu un sever stil de renaștere: italiană în partea inferioară- și unele elemente grecești, cum ar fi frontonul decorat cu statui. Alte două clădiri, opera arhitectului Nagy Gyozo , sunt realizate în Piața Trandafirilor: sediul Breslei măcelarilor de la nr. 13, realizat în anul 1888 și cel al Breslei cizmarilor de la nr. 49, realizat în anul 1890. Ambele clădiri au planul în formă de „U”, cu brațele inegale, conținând elemente decorative și forme specifice clasicismului (coloane, antablamente, frontoane etc). Forme neoclasiciste atribuim Palatului de Justiție din strada Justiției nr. 1, realizat între 1894-1895 și clădirii din strada Revoluției nr. 9, azi Liceul de Artă. Dintre casele orășenești amintim doar casa comerciantului Papp Zsigmond din piața Trandafirilor nr. 45, realizată în anul 1898, un impresionant edificiu cu P+2 etaje, autorul acestuia fiind Soos Pal.

Pătrunzând în secolul al XX-lea, la Târgu-Mureș, tot mai mult se dezvoltă secesionismul, curent artistic de domină timp de două decenii, cu unele reflexe până prin anul 1925, care aici, ca și la Oradea, primește valențe deosebite ca mișcare de renaștere artistică.

Arta anului 1900, cum mai este definită, apare în Europa cel mai devreme în jurul anului 1875 și durează până către anul 1915. În Transilvania această mișcare autonomă, autocirprinzatoare, cunoscută sub denumirea de **Secesionism**, poate fi împărțită în două perioade stilistice: prima aceea curbilinie și ornamentală care durează pînă pe la 1907-1908, sub influența arhitectului budapestan Lechner Odon ; perioada doua, geometrică, începând jurul primului deceniu al secolului XX, cu forme epurate și decorații reduse la minim. Este perioada fructuoasă a unor arhitecți din Târgu-Mureș și nu numai , ca a lui Kos Karoly și Thoroczkai-Wigand Ede. Mai activează arhitecții Baumgarten Sandor, Jakab Dezso, Komor Marceli, Varodi Arpad, Rado Sándor și alții. Apariția secesionismului în Transilvania poate fi stabilită pe la 1900 odată cu realizarea la Târgu-Mureș a Băncii Agricole, din piața Trandafirilor nr. 26, realizată de meșterul Bustya Lajos, cu certe influențe ale artei populare, îndeosebi partea decorativă și la acoperiș. Primei perioade - curbilinie aparține unele clădiri cum ar fi Vila Csaonka din str. Gh.Doja

nr. 27 cu influențe ale curentului Art Nouveau, Liceul Bolyai, corpul nou, creația lui Baumgarten Sandor din anul 1908, casele din strada Cuza Vodă nr. 34 și 36.

O activitate de mare anvergură o desfășoară la Târgu-Mureș și arhitecții Jakab Bezso și Komor Marcel, a căror lucrări rămân cele mai reprezentative din țară. Prima clădire „fosta Primărie” din Piața Victoriei nr. 2, realizată între anii 1905-1907, prezintă un pronunțat caracter Transilvănean, de o ținută mai sobră, cu influențe ale arhitecturii populare de lemn, inclusiv turnul - campanila -, cu acoperișul de forme piramidale și cu coif ascuțit, asemănător turnurilor bisericilor de lemn ale românilor din nordul Transilvaniei. Clădirea a doua, „Palatul Culturii”, din Piața Victoriei nr. 1, realizată între 1911-1913, poartă influențe ale geometrismului rectangular al Școlii vieneze. Tot cei doi arhitecți au întocmit documentația pentru construirea la Târgu-Mureș a unui Teatru Național, care datorită războiului nu a mai fost realizat. Dintre ceilalți, arhitecți cunoscuți la Târgu-Mureș îl remarcăm pe Kos Karoly care între 1911-1913 realizează întreprinderile Comunale, din str. Kos Karoly nr.1; apoi pe Thoroczkai-Wigand Ede, deosebit de productiv, realizatorul a numeroase clădiri: Camera de Comerț (1909) din str. Tineretului nr. 1, casa Dr. Schmidt din str. Eminescu nr.3, casa Eros Joska din str. Bradului nr. 16, casa Csizser din str. Argeșului nr. 19 etc. Mai activează Varodi Arpad care între 1912-1913 realizează Palatul pensionarilor din str. Enescu nr. 2, ca să amintim doar câțiva dintre autori și opere ale lor.

Dacă amintim de primarul Aurel Dandea, atunci trebuie să vorbim și despre primarul dr. Bernády György, care a înfăptuit de fapt orașul modern de astăzi. Este o lipsă importantă și o dovadă de lipsă de respect pentru un înaintaș care a pus bazele orașului modern de astăzi.

Realizările de la Târgu-Mureș din perioada interbelică, mai puțin cercetate și cunoscute, le putem pune pe seama fostului primar Emil Aurel Dandea, din cele două primării, care continuă activitatea de formare a orașului modern. În această perioadă sunt realizate unele edificii publice, precum noua Prefectura nouă din Piața Victoriei nr. 3, azi Primăria municipiului, opera arhitectului Eugen Grosu, realizată între 1936-1940, Catedrala mare, creația arh. Xosif Victor Vlad, realizată între 1925-1934; Catedrala Mică realizată între 1926-1936, o miniatură a catedralei Sf Petru din Roma; Căminul Ucenicilor Români din str. Iuliu Maniu nr. 2, realizat între 1925-1934 de arhitectul orașului Ervin Maetz. Este perioada când se pune în discuție dezvoltarea orașului pe baza „unui plan de sistematizare și dezvoltare”, întrucât există „prea multe clădiri nelalocul lor și necorespunzătoare nici din punct de vedere tehnic, nici estetic”. Pornind de la aceste necesități se trece la crearea de noi zone de locuit, pe terenurile nu demult cuprinse în perimetru, prin deschiderea de noi străzi, precum: Ion Creangă, Bistriței, Cibinului, Ulciorului, Mierlei, Secerei etc, între anii 1923-1937 s-au format și extins noi cartiere între care cele din zona Libertății — Gara de-Sud, cu străzile: Onești, Ialomiței, Mioriței, Șiretului, Jiului, Milcovului, Oltului, B.P. Hașdeu etc; apoi zona Gh.Doja - Budiului, cu străzile: Ciocanului, Branului, Iernutului, Bogatei, Ludușului, Alba Iulia; în zona Dâmbul Pietros cu străzile Dobrogeanu Gherea, Îngustă, dar și în cartierul funcționarilor cu străzile: Cerbului, Ana Ipătescu, Codrului, Cerbului. Se lărgeste perimetrul constructibil și în cartierul Remetea -Voimcenilor, prin străzile Benefalău, Șoimilor, Ioan Roman, David Rusu, Lazăr Blejnari, Ionel Giurchi, Verde, Florilor. Este perioada cu realizarea celor mai numeroase construcții civile, astfel numărul clădirilor crește de la 3173 existente în anul 1923, la 3572 în anul 1924, 4225 case în anul 1925 și 5250 case în anul 1934.

Sub aspectul valorii artistice principalele zone cu clădiri ce constituie monumente istorice și de arhitectură sunt: zona centrală cu Piața Trandafirilor , Piața Petofi - Bernady Gyorgy și PiațaBolyai .